

معرفی و بررسی کوتاه "غذاء المحبین و سم المعاندين"، ملفوظات خواجه الله بخش تونسوی

مدیحه ارشد

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی
گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده خاور شناسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

Abstract

Collections of the sayings of mystics called "Malfuzat" are one of the big trends in Persian literature of the subcontinent. The disciples and followers of mystics have been collecting the sayings of the mystics in poetry and prose in every era. One of these collections is "Ghaza Ul Mohibeen wa Sam Ul Muandeen (The Food for Lovers and the Poison for enemies) compiled by Hafez Noor Mohammad Mukhadi. This book contains sayings and events of Khwaja Allah Bakhsh Taunsa Sharif, a well-known mystic of the "Khanqah" (monastery) of Taunsa Sharif, a city in province of Punjab on the bank of Indus river, in today's Pakistan. This article deals with brief introduction and evaluation of the book and its author.

Keywords:

Malfuzat, Mysticism, Persian Literature, Taunsa Sharif, Khawja Allah Bakhsh, Hafez Noor Muhammad Mukhhadi

چکیده:

جمع آوری گفتارهای عارفان یعنی "ملفوظات نویسی" یکی از بزرگترین بخش ادبیات فارسی شبه قاره است. پیروان و ارادتمندان عارفان در هر دوره گفته ها و رفتارهای عارفان را به صورت نظم و نثر گرد آورده اند. یکی از این مجموعه های ملفوظات "غذاءالمحبین و سم المعاندين" است که گردآورنده آن حافظ نور محمد مکهدی است. این کتاب گفتار و رفتارهای خواجه الله بخش تونسوی، عارف معروف شبه قاره است که در خانقاه تونسہ شریف، در استان پنجاب، کنار رود سند، پاکستان فعلی، زندگی می کرد. در این مقاله "غذاء المحبین و سم المعاندين" شرح حال و آثار نویسنده آن به اختصار معرفی و بررسی شده است.

کلید واژه ها:

ملفوظات نویسی، عرفان، شبه قاره، ادبیات فارسی، خواجه الله بخش تونسوی، تونسہ شریف، حافظ نور محمد مکهدی

ملفوظات مجموعه ای است دربردارنده شرح حال و جایگاه علمی و عرفانی و گفتار عارفان که در مجلس ها برای تربیت مریدان بیان کرده اسند. در لغتنامه دهخدا معنی ملفوظات "کلمات و سخنان و گفتارها و الفاظ و بیانات" درج شده است (دهخدا، ۱۹۹۸م، ص ۲۱۴۷۶). ملفوظات را "ارشادات" و "اشارات" و اقوال" و "فوائد" هم گفته اند (اسلم، ۱۹۹۵م، ص ۹). با کلمات ساده تر "مجموعه سخنان و گفته هایی است که یکی از مشایخ و پیران صوفیه در مجالس مریدان ایراد کرده و یکی از مریدان خاص وی، آنها را گرد آورده است (برزگر، ۱۳۸۱ش، ص ۱۲۶۶). در ملفوظات نه تنها از عارفان ذکر می شود؛ بلکه از مردمان معروف آن دوره و رسم ها و عقیده های آن دوره نیز می آید و اغلب موارد وقایع تاریخی هم ضمناً در آن درج می شود. ملفوظات یک گنجینه ارزشمند از تاریخ فرهنگی و فکری به شمار می آید که نه تنها زندگی عارفان و افکار و اندیشه های آنان را بر

مردم عادی روشن می‌کند، بلکه تصویری از فضای ذهنی، شرایط اقتصادی، جنبش‌های ادبی و جریان‌های اجتماعی آن دوره هم به دست خوانندگان قرار می‌دهد. (اسلم، ۱۹۹۵م، ص ۱۱).

در هر دوره مریدان و ارادتمندان گفتار و فرمودات عارفان را به صورت نظم و نثر جمع آوری کرده اند و ملفوظات نویسی یکی از بزرگترین قالب نثر به شمار می رود. ملفوظات نویسی در ادب فارسی شبه قاره بسیار رواج یافت و بزرگترین اثر ملفوظات که "فوائد الفوائد" نام دارد و مشتمل بر ملفوظات خواجه نظام الدین اولیاء، عارف بزرگ شبه قاره است، به کوشش حسن سجزی در شبه قاره گردآوری شد. از آن روزگار تا کنون صدها اثر ملفوظات در سراسر شبه قاره نوشته شده است. تعداد ملفوظات که درباره عارفان سلسله عرفانی چشتیه نوشته شده، از دیگر ملفوظات خیلی بیشتر است. یکی از این آثار مهم و ارزشمند عرفانی "غذاء المحبین و سم المعاندين" است که در آن احوال و گفتار خواجه الله بخش تونسوی، عارف بزرگ تونس، شهری در پاکستان، جمع آوری شده است و نویسنده آن نور محمد مکهدی است که یکی از مریدان و ارادتمندان خواجه الله بخش تونسوی بود.

خواجه الله بخش فرزند خواجه گل محمد بود و پدر بزرگ او خواجه محمد سلیمان چشتی تونسوی (د: ۱۲۶۷ق) یکی از بزرگترین عارفان سلسله چشتیه در شبه قاره بود. خواجه الله بخش در ذی الحج ۱۲۴۱ق/۱۸۲۵م در تونس متولد شد (مجددی، ۲۰۱۳م، ص ۴۵۶). خواجه الله بخش از مولانا محمد امین، یکی از مریدان خواجه سلیمان تونسوی، تحصیل علم کرد. خواجه محمد سلیمان تونسوی در حیات خود او را جانشین خود قرار داد (سلیمانی، ۱۹۷۷م، ص ۲۰۶) و در ۱۲۶۷ق بعد از درگذشت خواجه سلیمان تونسوی، او سجاده نشین خانقاه تونس شد.

خواجه الله بخش در شبه قاره عرفان و تصوف را رونق تازه بخشید (راهی، ۱۹۸۰م، ص ۱۱۸). او به ساختن ساختمان ها خیلی علاقه داشت و در خانقاه تونس لنگرخانه و مسجد ها و سراها تعمیر کرد (لهی، بی تا، ص ۲۷) و در تربیت روحانی مریدان، شاگردان و ارادتمندان خیلی فعال بود. در ۱۲۷۰ق برای زیارت خانقاه های بزرگان سلسله چشتیه به دهلی رفت و در آن مسافرت بهادر شاه ظفر، آخرین فرمانروای تیموری، نیز به دیدارش آمد (چشتی، ۱۹۹۵م، ص ۳۹۹). او در ۱۲۹۹ق همراه مریدان برای حج نیز سفر کرد. نوابان و امیران آن روزگار با خواجه الله بخش روابط عقیدتی داشتند و بسیاری از علمای آن زمان نیز از مریدان او بودند.

خواجه الله بخش در سن هفتاد و هشت سال در ۲۹ جمادی الاول در ۱۳۱۹ق/۱۳ستامبر ۱۹۰۱م در تونس درگذشت و در خانقاه پدر بزرگش خواجه محمد سلیمان تونسوی مدفون گشت. خواجه الله بخش خواجه حافظ محمد موسی، میان احمد و خواجه محمود سه فرزند داشت. میان احمد در حین حیات او درگذشت و خواجه محمد موسی و خواجه محمود بعد از درگذشت او جانشینش شدند. خواجه الله بخش خود به تألیف و تصنیف توجه نکرد. البته مریدان او چندین آثارش مشتمل بر ملفوظات تأیید کرد که معروف ترین آن بدیگونه است:

۱. تنویر القلوب فی لطائف المحبوب:

این اثر به زبان فارسی است و جمع کننده آن احمد خان بختیار است. نسخه خطی آن در کتابخانه درگاه خواجه الله بخش نگهداری می شود.

۲. ملفوظات خواجه الله بخش:

جامع این اثر گل محمد خان است. این اثر هم به زبان فارسی است

۳. مفید السالکین:

گردآورنده این اثر شاه سوار بن مولوی عبدالجلیل دهلکو است. نسخه خطی این اثر فارسی در خانقاه تونس نگهداری می شود.

۴. غذاء المحبین و سم المعاندين:

این اثر را حافظ نور محمد مکهدی به نثر فارسی ترتیب کرد؛ اما در آن اشعار و عبارات هایی به زبان اردو و سرائیکی هم آمده است. در کتاب های تاریخی نام مؤلف "غذاء المحبین و سم المعاندين"

حافظ نور محمد مکهدی آمده است. حافظ نور محمد مکهدی از مریدان و معتقدانِ خواجه الله بخش تونسوی بود. اطلاعات زیادی در باره نور محمد مکهدی در دست نیست، البته او در غذا المحبین بعضی جا نام خودش را ذکر کرده است.

"شب دو شنبه چهاردهم ماه مذکور سنه مذکور بعد از عشا در حجره خوابگاه دولت صحبت حاصل بود. حضور غریب نواز قدس سره بر چارپائی قد مبارک دراز فرموده بودند و بنده به طرف راست حضور غریب نواز قدس سره سینه به چارپائی مبارک حضور غریب نواز قدس سره چسپیده نشسته بود که حضور غریب قدس سره فرمودند که نور محمد مکهدی هی پس بنده آواز داد که جیو غریب نواز." (مکهدی، ۱۳۶۱ق، ص ۳۳۲)

در جای دیگر از سرپرستی و بزرگواری خواجه الله بخش نسبت به خودش بدینگونه ذکر می کند: "و نیز روزی ازین روزها حضور غریب نواز قدس سره نماز عصر ادا فرموده بر چارپائی قد مبارک دراز فرموده بودند که بنده به نیت عیادت به روی مبارک حضور غریب نواز قدس سره فرمودند که کیست؟ نزدیک شده عرض نمودم که غریب نواز قبله. پس حضور غریب نواز قدس سره پرسیدند کیست؟ پس بنده عرض کرد که نور محمد مکهدی است. پس حضور غریب نواز قدس سره فرمودند که حافظ نور محمد بعد از مرحمت فرموده بر زبان مبارک راندند که دعا می کنی پس عرض نمود که غریب نواز چه گونه دعا کنم که مرا بی تو کیست. پس حضور غریب نواز قدس سره به طریق شفقت دست مبارک خود بر گردن بنده تا دیر زدند آهسته آهسته." (همان، ص ۵۹۱-۵۹۲)

از مطالعه کتاب چنین بر می آید که حافظ نور محمد مکهدی نسبت به خواجه الله بخش ارادت بسیار داشت و به کثرت خدمت او حضور پیدا می کرد و تالیف دیگر نیز به عنوان "شمایل غریب نواز" نوشت که مشتمل بر ۳۴ صفحه است و در آن او از حلیه و شمائل مبارک خواجه الله بخش تونسوی ذکر کرده است.

از کتاب غذاء المحبین و سم المعاندين سه نسخه خطی در دست است.
اول:

۱۳۶۱ق، تونس، آستانه سلیمانی، نستعلیق پخته، ص ۵۶۶، آغاز برابر (منزوی، ۱۹۸۴م، ص ۱۷۱۵)

دوم:

سده ۱۴ق، هری پور، دار العلوم اسلامی، رحمانیه، نستعلیق ناپخته، ص ۲۲۸، آغاز برابر (همو، همان، همانجا)

سوم:

بی تا، لاهور، مجموعه خلیل الرحمن داودی، نستعلیق ناپخته، ص ۳۱۳، این اثر عارفانه به زبان فارسی بنوز چاپ نشده است. البته دو بار به زبان اردو ترجمه شده است. بار اول مولانا فقیر محمود سیدی سلیمانی آن را به فرمان خواجه غلام سلیمان تونسوی به عنوان "القول السدید" به زبان اردو ترجمه کرد (سلیمانی، ۲۰۱۴، ص ۱۶-۱۷)؛ اما آن ترجمه تا کنون به چاپ نرسید. بار دوم محمد عبدالغفور سلیمانی در ۲۰۱۳م آن را به اردو ترجمه کرده که به عنوان "ملفوظات حضرت خواجه خواجهگان خواجه شاه محمد الله بخش تونسوی موسوم به "غذا المحبین شریف" ترجمه و چاپ کرد.

بررسی "غذاء المحبین و سم المعاندين":

این کتاب از وقایع سال ۱۳۱۴ق آغاز می شود و بر وصال خواجه الله بخش تونسوی در ۱۳۱۹ق به پایان می رسد. چنانکه در آغاز کتاب آمده است:

"اما بعد فان كان جمع الملفوظات، يحسن باهل العلم والذوق ولا يحسن به مثلى ولكن كنت، اسمع من لسانه المباركة قدس سره، فى بعض اوقات الفاظا يعجبني، ضبطها يصجبنى حفظها فاردت ان امسكها بالكتابة لمطالعتي و لمطالعة بعض للمحبين فاخذت و يجتمع ها فى شهر صفر المظفر سنه الف ثلثة عشرة واربعة عشرأ من الهجرة النبوية وسيتمتها به غذا المحبين ختمهاالله بامانه بلاخيانة فاقول بالله التوفيق"(مكهدى، ۱۳۶۱ق، ص ۱).

نور محمد مكهدى در كتابش از مجالس خواجه الله بخش تونسوى ذكر آورده است و در آغاز هر مجلس، تاريخ و روز و وقت آن مجلس و وضع نشستن خواجه الله بخش صاحب ملفوظات نيز ذكر مى كند: "روز شنبه پنجم ربيع الاول سنه مذکور، میان عصر و شام دولت صحبت حاصل بود. حضور غریب نواز قدس سره مقابل دروازه مبارک روضه شریف پشت مبارک به مغرب فرموده رونق افروز بودند". (همان، ص ۳۷)
"شب شنبه نوزدهم صفر سنه مذکور بعد از نماز شام سعادت صحبت میسر شد. حضور غریب نواز قدس سره در چینی مسجد رونق افروز بودند". (همان، ص ۱۶۱)

در همه کتاب نور محمد مکهدی نام حضرت خواجه الله بخش تونسوی نیاورده است و همیشه او را با لقب "حضور غریب نواز قدس سره" یاد کرده است. هم چنین خواجه محمد سلیمان تونسوی را به لقب "حضرت صاحب رضی الله عنه" یاد کرده است.

در "غذاءالمحبين و سم المعاندين" نور محمد مکهدی جای جای اشعار فارسی و اردو و سرائیکی، زبان محلی تونسہ شریف و جنوب اُستان پنجاب، پاکستان درج کرده است.

هیچ نکشد نفس را جز ظلِ پیر
دامن این نفس گش را سخت گیر
(همو، همان، ص ۴۰۷)
زهی خجسته زمانی که یار باز آید
به حال غمزدگان غمگسار باز آید
(همو، همان، ص ۴۱۸)
هوشم به نگاهی برد جانانه چنین باید
یک جرعه خرابم کرد پیمانه چنین باید
(همو، همان، ص ۴۷۱)
بن یار پنل تان مین ویسان مر
اجین باج منیری پلکو بسیری
(همو، همان، ص ۴۷۲)
صحت په ناز رکھتا ہے آزار آپ کا
عیسی کے نبض دیکھے ہے بیمار آپ کا
(همو، همان، ص ۴)

نور محمد گفته های خواجه الله بخش را همان طور به زبان سرائیکی نقل کرده است و این گفتارها به زبان سرائیکی فراوان در کتاب آمده است. به عنوان مثال اینجا درج می شود:
"حضور غریب نواز قدس سره بر زبان مبارک راندند که آن روز حبیب علی شاه حیدر آبادی که از خلفا محمد علی شاه صاحب است، پیش من حدیث خوانده است که متن آن حدیث یاد نمائید؛ اما مضمون آن حدیث این است که حضرت ابا بکر صدیق رضی الله عنه به جناب حضرت رسالت پناه صلی الله علیه واله وسلم عرض نمودند که:

”یا رسول الله کوئی ڈاڈھی چنگی عبادت ڈسو“ این عبارت به زبان سراییکی است کی ترجمه فارسی اش (بدینگونه است: یا رسول الله یک عبادت بسیار خوب را برای ما بیان فرمایید). پس حضرت رسول الله صلی الله علیه واله وسلم فرمودند که: ”میرے منہ کو ڈیکھو“ (به چهره من نگاه کنید). (همو، همان، ص ۳).
مؤلف در متن بعضی واژه های محلی مثل ”برانڈا“ (سایبان) (همو، همان، ص ۳۳) و ”ڈاکٹری“ (پزشکی) (همو، همان، ص ۳۴) نیز آورده است.

بعضی از مطالب دینی و فقهی نیز در کتاب ذکر می شود. به عنوان مثال، به زیر نگه کنید: ”بعد ازان من از وی پرسیدم که حضرت رسول خدا صلی الله علیه واله وسلم فرموده اند که ”من زار قبری فقد زارنی“ و اکنون مزار مبارک حضرت رسول خدا صلی الله علیه واله وسلم در حجره مبارک است و حجره مبارک در روضه مبارک است. حضرت صلی الله علیه واله وسلم گهی ندیده پس اکنون چگونه ثواب زیارت رسول خدا صلی الله علیه واله وسلم میسر شود. پس مولوی رحمة الله گفت که روضه مبارک صلی الله علیه واله وسلم حکم قبر مبارک حضرت صلی الله علیه واله وسلم دارد. پس من گفتم که اینجا برای حصول ثواب خود روضه مبارک را حکم مزار مبارک می دهید و آنجا ادب عم رسول خدا صلی الله علیه واله وسلم را حکم ادب وی صلی الله علیه واله وسلم ندانید و انداختن گنبد عم وی صلی الله علیه واله وسلم می دهید. پس مولوی رحمة الله گفت که شما را علم نیست من چگویم.“ (همان، ص ۲۲۸)

نور محمد مکهدی در کتاب از احوال و مقامات خواجه محمد سلیمان تونسوی به زبان خواجه الله بخش تونسوی نیز ذکر آورده است و بعضی واقعات تاریخی نیز جزو کتاب شده است. ای کتاب از نظر سبک نگارش و مطالب درج در آن بسیار ارزش مند و مهم است به ویژه از این نظر که در مناطق دور و شهرستان و دهبده هایی که از مراکز فرهنگی و ادبی خیل فاصله داشتند مردمی که رسماً زبان فارسی نخوانده بودند و فقط در مراکز عرفانی و در خانقاه های عارفان با توجه به علاقه مندی به مرادهای خود و منابع عرفانی نه تنها به فارسی تسلط یافتند بلکه به آن مطالب مهم عرفانی با سهولت و مهارت کامل می نوشتند. پس می توان گفت که خانقاه های عارفان مراکز مهم نگهداری و گسترش زبان فارسی در شبه قاره به ویژه در پاکستان بوده اند و در حال حاضر نیز این کار با ارزش نگهداری و گسترش زبان فارسی با انگیزه های شخصی انجام می دهند.

کتاب شناسی منابع

- اسلم، محمد، (۱۹۹۵م)، ملفوظاتی ادب کی تاریخی اهمیت، انتشارات اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور
- برزگر، حسین کشتلی، (۱۳۸۱ش)، ”ملفوظات“، درج در: فرهنگنامه ادبی فارسی، جلد دوم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- چشتی، پرفسور افتخار احمد، (۱۹۸۵م)، تذکره خواجهگان تونسوی، مجلد اول، چشتیه اکادمی، فیصل آباد
- همو، (۱۹۹۵م)، تذکره غوث زمان، چشتیه اکادمی، فیصل آباد
- راهی، اختر، (۱۹۸۰م)، تذکره علمای پنجاب (۱۲۰۱-۱۴۰۰ق)، مکتبه رحمانیه، لاهور
- سلیمانی، نجم الدین، (۱۹۷۷م)، مناقب المحبوبین، ترجمه اردوی: افتخار احمد چشتی، اسلامک بک فاؤنڈیشن، لاهور

- سلیمانی، محمد عبدالغفور، (۲۰۱۴م)، مترجم: غذا المحبین و سم المعاندين، کراچی
- للهی، محمد حسین، (بی تا)، مترجم: تذکره حضرت خواجه سلیمان تونسوی (نافع السالکین از مولانا امام الدین)، شعاع ادب، لاہور
- مجددی، محمد اقبال، (۲۰۱۳م)، تذکره علماء و مشائخ پاکستان و ہند، مجلد اول، پروگریسو بکس، لاہور
- مکھدی، نور محمد، (۱۳۶۱ق)، غذا المحبین و سم المعاندين، نسخہ خطی، صفحات: ۶۲۶، کتابخانہ خانقاہ تونسویہ
- همو، (سده ۱۴ق) غذا المحبین و سم المعاندين، نسخہ خطی، صفحات: ۲۲۸، کتابخانہ دارالعلوم اسلامیہ رحمانیہ، ہری پور، ہزارہ
- همو، (بی تا)، غذا المحبین و سم المعاندين، نسخہ خطی، صفحات: ۳۱۳، مجموعہ خلیل الرحمن داؤدی، لاہور
- منزوی، احمد، (۱۹۸۴م)، فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، مجلد سوم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد

